
ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Зінаїда Козирева

УДК 811.161.2'374:82-95

До питання про тенденції розвитку сучасної авторської лексикографії

Системне вивчення лексичного складу сучасної української мови, його структури та функціонування забезпечує тісне поєднання основних галузей академічної лексикографії, серед яких вагоме місце належить авторській лексикографії. Розбудова нової джерельної бази академічної лексикографії здійснюється на основі творів письменників ХХ – поч. ХХІ ст. Реалізація культури відбувається через художню мову, що потребує закріплення в авторському словнику – надійному інструменті дослідження ідіостилу та художнього світу письменника. Дослідники розглядають словник мови творів письменника як можливість через прийоми і засоби вербалізації індивідуального світомоделювання пізнати ідіолект митця – феномен його мовної особистості [1: 40]. Потреба сьогодення – опрацювання авторських лексиконів за двома напрямками: 1) створення загальних тезаурусів лексичних одиниць мови письменників і 2) формування словників письменницьких неолексиконів та індивідуально-авторського слововживання.

На початку ХХІ ст. авторська лексикографія як напрям словникарства, що сформувався в 60 – 70-ті рр. минулого століття, уже належить до традиційних. При цьому досі не усталено ні назви лексикографічного напрямку (*письменницька лексикографія* чи *авторська лексикографія*), ні словників, що з'являються в його рамках (*письменницькі словники*, *авторські словники* чи *словники мови письменників*) [2: 97]. Термін *ідіолект* означає не тільки відмінні мовленнєві особливості окремого носія мови, а передусім породжену мовцем сукупність текстів як реалізацію ним певної мовної системи. Наявність індивідуально-оказіональних явищ розширює рами ідіолекту порівняно з кодифікованою літературною

мовою та колективною мовленнєвою практикою – узусом і засвідчує оновлення загальнономовного лексикону. Узагальнені словникові визначення ідіолекту зводяться до тлумачення його як індивідуальної мовної практики на противагу колективній мовній практиці (узусу), конкретніше – індивідуального різновиду системи групової мови. Українські мовознавці вбачають в ідіолекті не стільки відмінні риси індивідуальної мови, скільки сукупність усіх мовленнєвих засобів індивіда – практику індивідуально-мовного використання словотворчих ресурсів окремим носієм мови у взаємозв'язку з колективною мовною практикою та взаємодією з усією системою мови [5: 258].

Напрямки роботи, в яких розвивається сучасна авторська лексикографія, типологічно і параметрично різні [8]. З типологічного погляду серед письменницьких словників перевага належить алфавітним реєстраційним довідникам, швидкість і легкість створення яких забезпечена сучасними комп'ютерними технологіями. Значно трудомісткіша і триваліша в часі робота над алфавітними пояснювальними авторськими словниками. Словники ідеографічного типу моделюють індивідуально-авторську картину світу письменника. Створення ідеографічних авторських словників дослідники окреслюють як наступний, другий етап після алфавітного авторського словника. За змістом, формою і структурою ідеографічні словники відрізняються як від академічних, так і від алфавітних письменницьких словників. Дослідники бачать їх як словники-монографії про творчий стиль письменника з виразно індивідуальним композиційним і тлумачним планом для кожного з них [6: 8].

Необхідна умова реалізації певного словникового проєкту – теоретичне напрацювання концепції словника. Перед укладачем авторського словника постає низка важливих завдань, а саме: яким буде його реєстр (повний / неповний), спосіб подання матеріалу (алфавітний / неалфавітний), чи будуть подані в такому словнику власні імена (включення / невключення), тлумачення лексичних одиниць, пояснення слів з поетичних текстів письменника-прозаїка тощо. Питання реєстру прямо залежить від типу словника – до всієї творчості письменника чи до якогось окремого твору. У сучасній авторській лексикографії переважає спосіб алфавітного розташування одиниць реєстру (можливі й інші способи організації реєстру: тематичний, ідеографічний, комбінований). Натепер

в авторській лексикографії перемагає тенденція включати до реєстру не тільки наявні у творах досліджуваного письменника лексичні одиниці, зокрема застарілі, архаїчні, індивідуально-авторські утворення, але й власні назви – імена, прізвища, географічні назви і т. ін. [4: 13].

За одиницями реєстру і способом їх опиу дослідники виділяють основні типи авторських словників за жанрами (формами): серед довідників реєстраційного типу – словопоказчик (індекс), частотний словник, конкорданс (контекстний словник, або словник сполучуваності – слововказівник з контекстами, що ілюструють слововживання), глосарій (конкорданс пояснювального типу), тлумачний авторський словник й ідеографічний словник [9: 60]. Провідний жанр в авторській лексикографії – тлумачний словник окремого автора. У мовознавстві тлумачні авторські словники поділяють на два підтипи: диференційні і повні. Традиція вибіркового (диференційного) словників до творів письменників, як зазначають дослідники, сягає філології античної Греції, Риму [6: 3]. Провідну роль диференційного словника письменника мовознавці обґрунтовують необхідністю пояснити читачеві маловідомі слова, тоді як загальновідомі слова такого пояснення не потребують. Досвід роботи над авторськими словниками переконує дослідників, що немає сенсу створювати статистично повні реєстри – включати в словник усі лексичні одиниці, наявні в текстах письменника. Для завдання опису своєрідності авторської мови і картини світу письменника цілком придатний тлумачний диференційний авторський словник зі спеціально розробленими прийомами представлення матеріалу. В авторському словнику реєстровою може бути будь-яка одиниця авторського тексту, що репрезентує його індивідуальні особливості, нормативні і ненормативні властивості, традиційно представлена у вихідній формі. Реконструювати картину світу письменника, охарактеризувати його ідіолект доцільніше шляхом генералізації – зведенням до єдиного концептуального ядра усього різноманіття слів і смислів через уведення поняття *ідіоглоси* (концептуального утворення, що є елементом авторського світобачення і в тексті виконує роль ключового слова) [3: 16].

Головне завдання авторського словника – витлумачити слово в авторському тексті, його особливості з орієнтацією на майбутні покоління, підкріплюючи лексикографічне тлумачення ретельно дібраним

ілюстративним матеріалом із творів письменника. Ідіоглосарій (словник ідіоглос – з грец. *idios* «своєрідний» і *glossa* «мова») містить ті слова з тексту письменника, у яких відображена його картина світу та авторський стиль. Заголовні слова в ідеографічних словниках об'єднуються в кластери (сукупність слів різної частиномовної належності, семантично і/або функціонально пов'язаних між собою), що репрезентують певні фрагменти художньої картини світу автора. Ідіоглоси концептуалізують одну спільну ідею. Ідіостильова спрямованість авторської лексикографії може виявлятися як у повних, так і в диференційних довідниках. Для словника диференційного типу необхідне вироблення принципів добору заголовних одиниць (ключових слів) – семантично й естетично навантажених елементів ідіостилу письменника. На перший план упорядники висувають статистичний і семантичний аспекти таких одиниць [7].

На відміну від принципів укладання великих, особливо академічних, словників літературної мови, зорієнтованих на пошук стійкого семантичного ядра слова з якнайширшої низки його застосувань (нерідко з ігноруванням яскравого індивідуального смислового комплексу авторської цитати), у словнику письменника нічого не можна пропускати. Тут має бути продемонстрований авторський стиль, що виявляється не тільки і не стільки в доборі слів і слововживанні, як у їх компонуванні і семантичній багатоплановості, що спираються на великий контекст. Філігранність лексикографічної роботи укладача словника творів письменника полягає не в умінні конструювати узагальнений семантичний стрижень різних слововживань, а в майстерності відшукувати кожний окремих семантичний комплекс слова [7: 7]. Прямим об'єктом дослідження в письменницькому словнику є образна реалізація слів, мета дослідження – послівний коментар до художнього тексту.

Авторська лексикографія, об'єктивуючи світ письменника, передбачає відмінне від звичного лексикографічного прочитання авторських текстів. Відмінними від загальнономовного словника виявляються також принципи формування реєстру і структура словникової статті. Головним об'єктом опису в авторському словнику є слововживання конкретної творчої мовної особистості. Оскільки центральним об'єктом опису в авторському словнику є слововживання окремого автора як окремої мовної особистості, особистості творчої, інтерпретація відібраного мовного

матеріалу, який може містити як слова загальнономовної лексики, так і слова обмеженого слововживання (поетичні, книжні, жаргонні, термінологічні, діалектні), на відміну від загальнономовного словника, враховує, передусім, чинник естетичного навантаження слова, його переосмислення і перетворення. Опис слова в системі авторських словників варіює від простої його фіксації до вичерпної семантичної і стилістичної характеристики.

Творчі мовні особистості виявляють специфіку мовних смаків і уподобань, мають власні мовні пріоритети. Вивчення мовосвіту творчої мовної особистості допомагає зрозуміти живі процеси, що відбуваються в загальнонародній мові, а також нереалізований змістовий, естетичний, експресивний потенціал її засобів. Завдання укладачів – відібрати й описати ті лексичні одиниці, які не лише характеризують ідіолект митця, а й можуть бути оцінені як його перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови, оскільки майстер слова є одночасно і носієм загальнонародної мови, і її творцем. Таким чином, услід за Л.В. Щербою, мову письменника ми розуміємо як його конкретну мовленнєву діяльність в рамках системи загальнонародної мови [10: 34]. Найпридатніший для реалізації цього завдання авторський тлумачний диференційний словник.

Мета роботи, яку виконувала група лексикографів відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, – дослідити лексичну систему (у поєднанні з фразеологічною системою) сучасної української літературної мови з урахуванням найновіших теоретичних і практичних здобутків вітчизняної лексикології, фразеології, лексикографії та фразеографії й здійснити на їхній основі опис лексичної системи сучасної української літературної мови у формі словників мови письменників ХХ – поч. ХХІ ст., що дає змогу якнайповніше відтворити сучасний стан лексики та фразеології сучасної української літературної мови, виявити шляхи оновлення її лексикону та фраземікону на нинішньому етапі розвитку. Виконане дослідження об'єднує ідея формування якісно нової джерельної бази сучасної української тлумачної лексикографії. Розбудову нової джерельної бази академічної лексикографії, зорієнтованої на створення нових тлумачних словників, передусім тлумачного словника лексичного

ядра сучасної української мови, здійснено на основі творів письменників і публіцистів ХХ – поч. ХХІ ст. – Юрія Андруховича, Олеся Гончара, Івана Дзюби, Оксани Забужко, Миколи Лукаша, Євгена Сверстюка та Григора Тютюнника. Це та джерельна база, яку досі спеціально не опрацьовували і яка має істотно доповнити, а можливо, й змінити уявлення про нинішнє ядро лексичної системи української мови, її активний словниковий запас.

Однією з найскладніших проблем створення будь-якого словника є визначення того корпусу слів, які потрібно ввести до нього. Питання реєстру в письменницькій лексикографії, на відміну від загального словникарства, укладачі вирішують однозначно: у словнику мають бути відображені всі наявні в тексті і критично осмислені лексичні одиниці, включно застарілі слова, індивідуальні утворення, терміни, жаргонізми, вульгаризми і т. ін. [4: 10]. Формуючи реєстр словника мови творчої особистості, автори особливу увагу зосереджували на сутнісних властивостях реєстрової одиниці і забезпеченні її адекватним визначенням: пояснити, спираючись на контекст, яку одиницю і з якою метою використовує мовна особистість, і яку майстерність виявляє. Особливістю словника є його реєстр як у змістовому (містить лексичні одиниці з прозових, поетичних, перекладних творів), так і у формальному – лексикографічному плані (подано окремі лексеми – прості, складні (аббревіатури) і складені (словосполуки), власні назви, похідні від власних назв, речення – авторські афоризми.

Спираючись на досвід укладання авторських словників вітчизняними та зарубіжними дослідниками, можна сформулювати такі основні принципи створення словника мови творчої особистості:

- подати всі слова та їхні варіанти, написані кириличною та іншими графіками;
- умістити загальні та власні назви (з уведенням останніх в основний корпус словника як лексичних одиниць і як твірну базу для похідних);
- навести всі граматичні та фонетичні варіанти заголовних слів;
- укласти словник у паперовому й електронному форматах;
- уважати авторський словник етапом та частковою базою створення тлумачного словника активної лексики та фразеології.

У типології авторських словників «Словник мови творчої особистості» можна визначити так:

- за жанровою специфікою – новий, багатоаспектний (з огляду на характер, повномасштабність і різноаспектність зібраного матеріалу; словник пояснювального типу);
- за характером досліджуваних джерел – різножанровий мішаний (залучено твори різних авторів і різних жанрів: художньої літератури, публіцистики, перекладні, щоденники);
- за композицією – єдиний, завершений, односторонній;
- за принципом розташування матеріалу – алфавітний;
- за способом упорядкування матеріалу і кількістю досліджуваних авторів – зведений;
- за способом опису лексики – тлумачний лінгвістичний;
- за повнотою реєстру – диференційний (містить лексичні та фразеологічні одиниці різного типу, що становлять складник ідіолекту творчої особистості та відсутні у загальномовних словниках);
- за конститутивними ознаками (кількістю мов у словнику) – одномовний (за винятком іншомовних прототипів, вказівок на походження слова чи вислову, укралень у цитатному матеріалі);
- за цільовою установкою – нормативний (містить усі лексикографічні параметри опису лексики в тлумачних словниках, що виявляється і в реєстрі, і в характері дефініцій, і в ремарках, і в ілюстративному супроводі реєстрових одиниць);
- за призначенням – довідковий (містить чимало енциклопедичної, культурно-етнографічної та історичної інформації у додатковій частині статей, яка увиразнить для його користувачів місце певної одиниці в авторському мовомисленні);
- за метою створення – дослідницький (призначений як база для укладання нового словника лексичного ядра української мови, а також для подальшого вивчення мови цих творчих особистостей і української мовної особистості загалом);
- за характером (специфікою) створення – фундаментальний науковий;
- за статусом (лексикографічною традицією) – академічний.

До словника входять неологізми в широкому трактуванні цього терміна, прикметні для мови досліджуваних авторів і не засвідчені досі в тлумачних словниках, а також актуальна, але досі не фіксована з різних причин у нормативних словниках лексика та фразеологія. Орієнтиром у зарахуванні мовних елементів у текстах до неологізмів слугувала відсутність їх фіксації у великих нормативних тлумачних словниках: «Словнику української мови» в 11 т. (1970 – 1980, далі – СУМ), «Словнику української мови. Додатковому томі» у двох книгах (СУМД, 2017) та одностомному «Словнику української мови» (СУМЖ, 2012, 2-е вид., 2016). Реєстр зведеного словника, крім широко потрактованих неологізмів (створених авторами або використаних ними), складають: 1) варіанти слів (лексичні, словотвірні, граматичні, фонетичні, правописні та семантичні), зокрема не зафіксовані в словниках або такі, які набули нового значення чи відтінку значення; 2) нові або ще не фіксовані поширені в мовній практиці форми слів; 3) засвідчені лексикографічно, але не витлумачені чи не проілюстровані одиниці; 4) розмовна і стилістично забарвлена лексика; 5) стійкі словосполучення і фразеологізми; 6) пасивний словниковий склад, представлений застарілими словами, зокрема історизмами, й авторськими новотворами, які мають відповідники в загальнонародній мові, а в авторській мові використані з певною прагматичною функцією.

«Словник мови творчої особистості ХХ – поч. ХХІ ст.» має всі складники метамови традиційних тлумачних словників (наголос в описуваних одиницях реєстру, граматичні та стилістичні ремарки, позначки варіантів слів та типів фразеологізмів), повні описові і відсильні формули тлумачення, зведення варіантів слів та стійких сполучень слів, відтворено образні та переносні значення, зафіксовано порівняльні звороти та образні слововживання. Обов'язковою вимогою до тлумачної частини словника є її самодостатність, у поясненнях немає відсилань до слів, відсутніх в реєстрі словника з розгорнутими поясненнями їхнього значення. Словник має певні типологічні риси та принципи побудови статті як самостійної структурної одиниці авторського словника-довідника: опис слова відповідно до його наповнення в мові автора, що передбачає своєрідний поділ словникової статті (значення, відтінки значення, фразеологія, історико-культурний коментар, довідки про походження та особливості

авторського вживання), кількість і обсяг ілюстрацій для розкриття всіх різновидів слововживання. Іноді читачеві для розуміння значення певної одиниці авторської мови – лексичної чи фразеологічної – необхідні фонові знання. Їх подання у спеціальній додатковій частині статті становить особливість метамови «Словника мови творчої особистості». У цій частині читач знайде, зокрема, відомості про джерело певної назви, її походження, обставини створення, порівняння з іншими назвами того ж поняття чи реалії або з назвами спільної формально-семантичної будови, що послуговували зразком для її створення, інформацію про історичні обставини появи та побутування певного найменування або прецедентного вислову, імені). Зразки статей «Словника мови творчої особистості»:

дисидєнт* [з лат. *dissidens (dissidentis)* – незгодний, первісно в країнах Західної Європи людина, релігійні погляди якої не відповідають догматам панівної церкви; відступник, еретик], -а, ч. **1.** Той, хто не згоден з панівною ідеологією в країні, суспільстві; інакомислячий. *Вечір набирав розголосо, спантелечені парторги бігали і розгублено питали, що то були за дисиденти, ті поети і літературні критики, що виступали разом із заслуженими артистами...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 239); *Власне, в тій зоні відносності запанував літературний «дисидєнт» Євтушенко* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 308). **2. перен.** Той, хто відрізняється від оточення своєю поведінкою, поглядами, моральними принципами; чужинець. *Польські політичні засланиці, рекрутований селянин Обеременко – люди, які свято берегли в серці свої святині, молилися своєму Богові й плекали мрії повернутись до дому ОТЦЯ СВОГО. Це не діти казарми – вони в казармі «дисиденти», чужі...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 13). – У СУМД: без перен. знач.

ПЕН-Клуб (норм. клуб) [пен-], -у, ч. Міжнародна неурядова організація, що об'єднує професійних письменників, редакторів, перекладачів та ін. з метою сприяння дружбі й інтелектуальній співпраці письменників усього світу; бореться за свободу слова, права людини. *Якби зібрати всі листи, телеграми, книжки і зворушливі святкові подарунки, які вислала протягом останніх десяти років своїм невідомим братам і сестрам одна тільки жінка з Бремену – Христя Бремер, ви розгубилися б і розвели руками: «Це неможливо!» Йдеться не про те, чи робить*

вона це на кошти Міжнародного [Міжнародного] ПЕН-Клубу, інших добродійних організацій, чи на власний кошт – ідеться про те, що жадна [жодна] радянська інституція з цілим штатом не потягла б такої роботи! (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 104). – ПЕН – абрєвіатуру створено за подібністю до слова, що позначає традиційний атрибут письменницької праці, від англ. poet «поет», essayist «есеїст», novelist «романіст», які складаються в слово пен (англ. pen) – перо/ручка.

грам: [бойові, наркомівські] сто гра́мів. Узвичаєна норма вживання міцних спиртних напоїв при важливій нагоді (у тяжких погодних умовах для зігрівання й уникнення застуди, свято, зустріч друзів і т. ін.). *Нерідко він [Микола Лукаш] запрошував мене до тихого ресторану, замовляв скромний обід у супроводі «ста грамів»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 476). – Можлива алюзія на «наркомівські сто грам» – неофіційний термін, що мав поширення в 1940-і роки під час ведення Червоною Армією бойових дій, якою позначали норму видачі алкоголю (горілки) військовослужбовцям. Спершу їх видавали бійцям і командирам Червоної Армії за розпорядженням наркома оборони К.Є. Ворошилова під час радянсько-фінської війни 1940 р. через тяжкі погодні умови на Карельському перешийку – мороз у цих місцях був до 40 градусів; син. бойові сто грам; ворошиловський пайок.

«Словник мови творчої особистості» з лексемами-репрезентантами мови сучасних письменників, поетів, перекладачів, стане у пригоді дослідникам, які вивчатимуть індивідуально-авторський стиль кожного з них. А головне – національний мовний корпус буде поповнено лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів ХХ – поч. ХХІ ст., які внесуть новий живильний струмінь в розбудову системи сучасної української мови. Нова лексикографічна праця стане важливим джерелом фіксації лексико-фразеологічного складу української літературної мови і забезпечить належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української літературної мови, а також буде надійним підґрунтям для укладання нового тлумачного словника активного типу.

Література

1. Гриценко П.Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. – К., 2011. – С. 238–249.
2. Данилюк Н.О. Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки «На крилах пісень») // Українська і слов'янська лексикографія. – К., 2012. – С. 97–104.
3. Караулов Ю.Н., Ружицкий И.В. От словаря языка писателя к познанию его мира: о некоторых базовых концептах в творчестве Ф.М. Достоевского // Вопросы когнитивной лингвистики. – С. 16–22.
4. Карпова О.М. Словари языка писателей: *Монография*. – М.: Изд-во МПИ, 1989. – 108 с.
5. Кислюк Л.П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку: *Монографія*. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 424 с.
6. Ларин Б.А. Основные принципы словаря автобиографической трилогии М.Горького // Словоупотребление и стиль М. Горького. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1962. – С. 3–11.
7. Тарасова И.А. Идиостиль Георгия Иванова: когнитивный аспект. – Саратов, 2003.
8. Цимбалюк-Скопненко Т.В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи // Українська мова. – 2010. – С. 3–14.
9. Шестакова Л.Л. Русская авторская лексикография. Теория, история, современность. – М.: Языки славянских культур, 2011. – 464 с.
10. Щерба А.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград, 1974.

Zinaida KOZYREVA

To the question of trends in the development of modern author's lexicography

In article the achievements of modern lexicography in the creation of standard dictionaries are highlighted. Dictionaries of different types and genres are considered. The vocabulary of the language of the creative personality is considered as an opportunity through the means and means of verbalization of individual world modeling to know the ideology of the artist – the phenomenon of his linguistic personality. It is emphasized on the necessity of systematic study of the lexical composition of modern Ukrainian language, which provides a combination of the main branches of academic lexicography. The sources of the vocabulary of the language of the creative personality are highlighted, the purpose of the lexicographic study of the lexical – phraseological system of the Ukrainian language is outlined taking into account the latest theoretical and practical achievements of the national lexicology, phraseology and lexicography. The main steps in the development of Ukrainian academic lexicography are outlined, the source base for the vocabulary of the creative linguistic personality is characterized as a basis for creating an active vocabulary dictionary.

Key words: author's lexicography, writer idiot, types of copyright dictionaries, source base of lexicography.